

การคุ้มครองสิทธิผู้ต้องขัง : ศึกษาเฉพาะกรณี สิทธิในการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ของผู้ต้องขัง
ที่มีความหลากหลายทางเพศ*

PROTECTION OF PRISONERS' RIGHTS: A STUDY OF CONJUGAL VISITS FOR
LESBIAN, GAY, BISEXUAL, TRANSGENDER, QUEER AND INTERSEX PRISONERS

ศิริประภา วิริยะพาหะ

Siraprapa Wiriya-paha

นักศึกษาปริญญาโท หลักสูตรนิติศาสตรมหาบัณฑิต สาขากฎหมายอาญา

คณะนิติศาสตรมหาวิทาลัยธรรมศาสตร์ : Siraprapa.wiri@gmail.com

Graduate Student of Master of Laws Program in Criminal Law,

Thammasat University: Siraprapa.wiri@gmail.com

Received : June 29, 2021

Revised : September 03, 2021

Accepted : September 13, 2021

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งศึกษาถึงปัญหาเรื่องการคุ้มครองสิทธิผู้ต้องขัง กรณีสิทธิการเยี่ยมผู้ต้องขังเพื่อใช้ชีวิตคู่ของผู้ต้องขังที่มีความหลากหลายทางเพศในประเทศไทย กล่าวคือ การที่ผู้ต้องขังต้องถูกจำคุกอยู่ในเรือนจำทำให้สิทธิเสรีภาพบางส่วนต้องถูกจำกัด นอกจากนี้จะส่งผลกระทบต่อความเป็นอิสระของผู้ต้องขังเองแล้ว ยังส่งผลกระทบต่อครอบครัวของผู้ต้องขังที่อาศัยอยู่ภายนอกเรือนจำอีกด้วย กล่าวคือ ภายหลังจากที่ผู้ต้องขังต้องถูกจำคุกอาจเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดปัญหาครอบครัวแตกแยก และการที่ผู้ต้องขังไม่ได้พบกับครอบครัว คู่ครอง หรือคู่สมรส ทำให้ผู้ต้องขังเกิดความเครียดและความกดดันทางเพศ อันอาจนำไปสู่ปัญหาการลักลอบมีเพศสัมพันธ์ในเรือนจำ และส่งผลให้เกิดปัญหาเกี่ยวกับโรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์ตามมา แม้ว่ากรมราชทัณฑ์จะจัดให้มีการเยี่ยมผู้ต้องขังเพื่อใช้ชีวิตคู่เพื่อลดปัญหาดังกล่าว แต่ผู้ต้องขังกลุ่มซึ่งเป็นบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศยังไม่ได้รับสิทธิดังกล่าวอย่างเท่าเทียมกันกับผู้ต้องขังเพศหญิงและชายซึ่งเป็นการเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมเพราะเหตุแห่งเพศ และไม่สอดคล้องกับมาตรฐานสากล ตามปัญหาดังกล่าว บทความนี้ใช้วิธีการศึกษาเปรียบเทียบกับต่างประเทศ ได้แก่ ฝรั่งเศส และ มลรัฐแคลิฟอร์เนีย สหรัฐอเมริกา อย่างไรก็ตาม ในฝรั่งเศสและมลรัฐแคลิฟอร์เนียนั้นล้วนแล้วแต่ให้สิทธิในการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่แก่ผู้ต้องขังซึ่งเป็นบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ ดังนั้นบทความจึงมุ่งศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับบทบัญญัติและข้อบังคับเกี่ยวกับการให้สิทธิในการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่แก่ผู้ต้องขัง เพื่อหาข้อเสนอให้กับประเทศไทย จากการศึกษาพบว่า ฝรั่งเศสอนุญาตให้คู่สมรสที่ชอบด้วยกฎหมาย คู่ชีวิตที่จดทะเบียน และคู่รักที่อยู่กินกันฉันท์สามีภริยาสามารถเข้าเยี่ยมผู้ต้องขังเพื่อใช้ชีวิตคู่ได้ ส่วนในมลรัฐแคลิฟอร์เนีย สหรัฐอเมริกาอนุญาตให้เฉพาะคู่สมรสที่ชอบด้วยกฎหมายและคู่ชีวิตที่จดทะเบียนเท่านั้น โดยคู่รักที่ไม่ได้จดทะเบียนสมรสหรือทะเบียนคู่ชีวิตตามกฎหมายจะไม่ได้รับสิทธิ

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง “การคุ้มครองสิทธิผู้ต้องขัง : ศึกษาเฉพาะกรณี สิทธิในการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตครอบครัวและการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ของผู้ต้องขัง ”

ดังกล่าว อีกทั้งในทั้งสองประเทศยังมีบทบัญญัติและข้อบังคับเกี่ยวกับการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ไว้อย่างชัดเจน ดังนั้น ประเทศไทยจึงควรขยายสิทธิในการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ให้ครอบคลุมถึงกลุ่มผู้ต้องขังที่มีความหลากหลายทางเพศ และควรมีบทบัญญัติเกี่ยวกับการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ที่ชัดเจนแน่นอน เพื่อเป็นมาตรฐานในการบังคับใช้ในแต่ละเรือนจำ

คำสำคัญ

การคุ้มครองสิทธิผู้ต้องขัง, การเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่, ผู้ต้องขังที่มีความหลากหลายทางเพศ, ความหลากหลายทางเพศ, เรือนจำ

ABSTRACT

This article examines problems in protecting prisoners' rights in cases of conjugal visits for lesbian, gay, bisexual, transgender, queer and intersex (LGBTQI) prisoners in Thailand where prisoner freedoms are restricted due to imprisonment, thereby affecting their families who are not incarcerated. In this way, incarceration may lead to further family rifts, with lack of interaction between prisoners and their families, partners, or spouses adding extra stress and social pressure. These in turn may lead to illicit sex and sexually transmitted diseases (STDs) in prison. Although the Department of Corrections allows conjugal visits to reduce such problems, LGBTQI prisoners do not share the same rights as heterosexual prisoners, which amounts to unfair discrimination on the grounds of gender. Furthermore, this measurement is incompatible with international standards. Because of these problems, this article applies an international comparative study of legal and regulatory measures in France and California, where conjugal visitation privileges are all granted to LGBTQI prisoners. The article surveys regulations and provisions for granting conjugal visits to prisoners to find recommendations suitable for Thailand. Results are that France permits legal spouses, registered and unregistered domestic partners to visit prisoners and engage in sexual activity. By contrast, California allows only legal spouses and registered partners, but not domestic partners, such benefits. In addition, France and California have clear provisions and regulations regarding conjugal visits. These findings suggest that Thailand should expand conjugal visitation rights to include LGBTQI prisoners and enact specific legal provisions for conjugal visitation rights for enforcement standards in every prison.

Keywords

Prisoners' Rights Protection, Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender, Queer and Intersex (LGBTQI) Prisoners, Sexual Diversity, Jails

บทนำ

การถูกจำกัดเสรีภาพโดยการจำคุกของผู้ต้องขังนั้น โดยสภาพย่อมทำให้ผู้ต้องขังขาดการติดต่อจากโลกภายนอก ไร้ซึ่งเสรีภาพในการติดต่อกับครอบครัว ซึ่งอาจส่งผลให้เกิดผลกระทบต่อสภาพจิตใจ ความสัมพันธ์ และชีวิตครอบครัวของผู้ต้องขังได้ ไม่ว่าจะเป็นปัญหาการสั่นคลอนของความสัมพันธ์ในครอบครัวของผู้ต้องขัง ซึ่งทำให้เกิดปัญหาครอบครัวแตกแยก ทำให้การที่ผู้ต้องขังจะกลับคืนสู่สังคมและอยู่ร่วมกับสังคมภายหลังจากที่พ้นโทษเป็นเรื่องยาก อีกทั้งการที่ผู้ต้องขังไม่ได้ มีปฏิสัมพันธ์กับครอบครัว คู่ครอง หรือคู่สมรสนั้น ย่อมทำให้ผู้ต้องขังเกิดความเครียด และความกดดันทางเพศ อันเป็นสาเหตุของปัญหาการลักลอบมีเพศสัมพันธ์ และปัญหาการรวมเพศในเรือนจำ

เมื่อพิจารณาถึงข้อกำหนดขั้นต่ำขององค์การสหประชาชาติในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขัง (United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners) หรือข้อกำหนดแมนเดลลา (Mandela Rules) พบว่าข้อกำหนดดังกล่าวมีหลักการรับรองสิทธิของผู้ต้องขังว่าต้องให้ความสนใจในการรักษาความสัมพันธ์ระหว่างผู้ต้องขังกับครอบครัวของผู้ต้องขังพิเศษสำหรับ เพื่อประโยชน์สูงสุดของทั้งสองฝ่าย¹ นอกจากนี้ยังกล่าวถึงหลักการห้ามเลือกปฏิบัติด้วยเหตุแห่งเพศของผู้ต้องขังอีกด้วย โดยกำหนดว่าในการเยี่ยมโดยคู่สมรสของผู้ต้องขังนั้น ไม่ว่าจะผู้ต้องขังหญิงหรือผู้ต้องขังชายล้วนต้องเข้าถึงสิทธิดังกล่าวได้อย่างเท่าเทียม และเป็นธรรม² จากข้อกำหนดนี้แสดงให้เห็นว่าเรือนจำควรต้องให้ความสำคัญในการส่งเสริมความสัมพันธ์ระหว่างผู้ต้องขังและครอบครัว เนื่องจากครอบครัวนั้นมีส่วนสำคัญเป็นอย่างมากในการสร้างแรงจูงใจให้ผู้ต้องขังประพฤติตนให้อยู่ในระเบียบวินัย ดังนั้น ครอบครัวจึงมีส่วนในการช่วยฟื้นฟูพัฒนาพฤติกรรมผู้ต้องขังให้กลับตนเป็นคนดีและสามารถกลับคืนสู่สังคมได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ประเทศไทยให้สิทธิผู้ต้องขังในการได้รับการเยี่ยมหรือติดต่อกับบุคคลภายนอกไว้ ตามระเบียบกรมราชทัณฑ์ ด้วยการเยี่ยม การติดต่อของบุคคลภายนอกกับผู้ต้องขัง และการเข้าดูกิจการหรือติดต่อการงานกับเรือนจำ พ.ศ. 2561 อีกทั้งยังจัดให้มีการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ (Conjugal visit) ที่เปิดโอกาสให้ผู้ต้องขังได้ใช้เวลาร่วมกับคู่สมรสในลักษณะใกล้ชิด เพื่อให้สอดคล้องกับหลักสากลข้างต้น โดยการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ในประเทศไทยนั้นจัดให้มีขึ้นในเฉพาะ ทัณฑสถานเปิดและเรือนจำชั่วคราวเท่านั้น โดยมีลักษณะเป็นการเตรียมความพร้อมผู้ต้องขังก่อนได้รับการปล่อยตัว เพื่อให้ผู้ต้องขังปรับตัวเข้ากับครอบครัวก่อนพ้นโทษเท่านั้น ไม่ได้เป็นการกระชับความสัมพันธ์ภายในครอบครัวอย่างแท้จริง เนื่องจากไม่เปิดโอกาสให้ผู้ต้องขังได้รับการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ตั้งแต่ช่วงระยะเวลาเริ่มต้องโทษจำคุก และไม่ได้เป็นสิทธิสำหรับผู้ต้องขังทุกคนในทุกเรือนจำ

ในปัจจุบันสภาพสังคมได้เปลี่ยนแปลงไป บุคคลไม่ได้มีเพียงเพศชายหรือเพศหญิง หากแต่ยังมีกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ (LGBTQI) ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของผู้ต้องขังในเรือนจำ แม้บุคคลเหล่านั้นจะต้องโทษจำคุก ถูกจำกัดเสรีภาพ และมีอัตลักษณ์ทางเพศ (Gender identity) หรือวิถีทางเพศ (Sexual orientation) ที่หลากหลาย แต่ก็ไม่ได้เป็นเหตุที่จะกระทำการใด ๆ อันเป็นการจำกัดสิทธิ หรือลดทอนศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์เพราะเหตุแห่งเพศได้ ด้วยเหตุนี้ ผู้ต้องขังซึ่งเป็นบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศจึงไม่ควรถูกเลือกปฏิบัติเพราะเหตุแห่งเพศ อีกทั้งต้องได้รับสิทธิประโยชน์ต่าง ๆ อย่างเสมอภาคกับผู้ต้องขังเพศชายและผู้ต้องขังเพศหญิง เพื่อให้เป็นไปตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2560 ที่รับรองสิทธิของบุคคลไว้ว่ารัฐต้องคุ้มครองศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ สิทธิเสรีภาพ ความเสมอภาคของบุคคล และปวงชนชาว

¹ ข้อกำหนดขั้นต่ำขององค์การสหประชาชาติในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขัง (ข้อกำหนดแมนเดลลา) ข้อ 106.

² ข้อกำหนดขั้นต่ำขององค์การสหประชาชาติในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขัง (ข้อกำหนดแมนเดลลา) ข้อ 58.2

ไทยต้องได้รับความคุ้มครองเสมอกัน³ นอกจากนั้นยังบัญญัติรับรองถึงหลักความเสมอภาคของบุคคลและห้ามเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมต่อบุคคลใดเพราะเหตุแห่งเพศ⁴ อีกทั้งตามแผนสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ ฉบับที่ 4 (พ.ศ. 2562-2565) ได้มีแผนสิทธิมนุษยชนสำหรับกลุ่มความหลากหลายทางเพศ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อส่งเสริมความเท่าเทียมและการไม่เลือกปฏิบัติเพราะเหตุแห่งเพศในเรื่องต่าง ๆ ซึ่งกลุ่มผู้ต้องราชทัณฑ์และกลุ่มความหลากหลายทางเพศนั้นเป็นกลุ่มที่มักจะถูกตีตราและเลือกปฏิบัติอยู่บ่อยครั้ง⁵ และในกรณีผู้ต้องขังที่เป็นบุคคลผู้มีความหลากหลายทางเพศนั้นก็ยิ่งทำให้การเลือกปฏิบัติทวีความรุนแรงขึ้น กล่าวคือนอกจากคนกลุ่มนี้จะถูกตีตราและเลือกปฏิบัติแล้ว ก็ยังอาจถูกละเลยและละเมิดสิทธิมนุษยชนอีกด้วยด้วย ดังนั้นเพื่อส่งเสริมความเท่าเทียม จึงควรขยายสิทธิการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ให้ครอบคลุมถึงผู้ต้องขังที่มีความหลากหลายทางเพศด้วย

ผู้ต้องขังในเรือนจำที่เป็นกลุ่มผู้มีความหลากหลายทางเพศนั้นต่างก็มีครอบครัว คนรัก หรือคู่ครอง เช่นเดียวกับผู้ต้องขังคนอื่น ๆ ดังนั้น การที่ผู้ต้องขังเหล่านี้ต้องถูกจำกัดเสรีภาพภายใต้ระบบเรือนจำ ย่อมส่งผลกระทบต่อครอบครัวของเขาเช่นกัน ไม่ว่าจะเป็นปัญหาครอบครัวแตกแยก หรือปัญหาความเครียดและความกดดันทางเพศ หากแต่ในประเทศไทยยังไม่มีบทบัญญัติใดให้สิทธิผู้ต้องขังเหล่านี้ในการที่จะได้รับการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ เนื่องจากหลักเกณฑ์และเงื่อนไขในการเยี่ยมแบบใช้ชีวิตคู่ของกรมราชทัณฑ์นั้น จำกัดสิทธิให้ผู้ที่มาเยี่ยมแบบใช้ชีวิตคู่ต้องเป็นสามี หรือภรรยาโดยชอบด้วยกฎหมายของผู้ต้องขังเท่านั้น

นอกจากนั้นการที่ผู้ต้องขังที่มีความหลากหลายทางเพศไม่สามารถเข้าถึงการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ได้อย่างเท่าเทียมอาจก่อให้เกิดการเปรียบเทียบระหว่างผู้ต้องขังด้วยกัน และทำให้ผู้ต้องขังมีความกดดันทางเพศมากขึ้น ซึ่งอาจนำไปสู่ปัญหาการลักลอบมีเพศสัมพันธ์และรักร่วมเพศภายในเรือนจำได้ จากการศึกษางานวิจัยเรื่อง พฤติกรรมทางเพศของผู้ต้องขังชายรักร่วมเพศ : ศึกษากรณีเรือนจำกลางคลองเปรม ได้มีบทสัมภาษณ์ผู้ต้องขังที่ให้สัมภาษณ์เกี่ยวกับความกดดันทางเพศของผู้ต้องขังชายว่า “การที่อยู่ในเรือนจำที่มีแต่ผู้ชายนั้น เมื่อมีกะเทยเข้ามาที่อยู่ก็เหมือนสวรรค์มาโปรด เพราะผู้ชายเหล่านั้นยังมีความต้องการทางเพศและกิเลสตัณหาอยู่มาก กะเทยจึงเป็นทางออกหนึ่งในความต้องการของผู้ชายเหล่านั้น” จากบทสัมภาษณ์ดังกล่าว พบว่า ผู้ต้องขังชายส่วนใหญ่ตอนที่มิได้รับโทษจำคุกภายในเรือนจำนั้นก็เป็นผู้ชายเต็มตัวที่มีคนรักเป็นผู้หญิง แต่เมื่อมาอยู่ในสภาพแวดล้อมที่มีแต่ผู้ต้องขังชายล้วนในเรือนจำจึงทำให้ไม่มีทางออกในเรื่องเพศ การร่วมเพศกับผู้ต้องขังชายด้วยกันจึงเป็นทางเลือกหนึ่งในการตอบสนองความต้องการทางเพศในเรือนจำ⁶

ดังนั้น จึงเป็นปัญหาว่าผู้ต้องขังที่มีความหลากหลายทางเพศนั้น ยังไม่ได้รับสิทธิการเยี่ยมแบบใช้ชีวิตคู่เนื่องจากผู้ต้องขังซึ่งเป็นบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศย่อมไม่มีสามีหรือภรรยาโดยชอบด้วยกฎหมาย อาจจะมีเพียงคู่ชีวิตซึ่งเป็นเพศเดียวกันเท่านั้น และเพื่อไม่ให้เกิดการเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมต่อบุคคลเพราะเหตุแห่งเพศ จึงมีความเห็นว่าการแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมาย ระเบียบ กฎกระทรวง หรือข้อบังคับต่าง ๆ อันเกี่ยวกับการเยี่ยมแบบ ใช้ชีวิตคู่ให้มีประสิทธิภาพ และเหมาะสมกับสภาพสังคมในปัจจุบัน

³ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2560 มาตรา 4.

⁴ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2560 มาตรา 27.

⁵ แผนสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ ฉบับที่ 4 (พ.ศ. 2562-2565).

⁶ วรพล ชุ่มช่วย, ‘พฤติกรรมทางเพศของผู้ต้องขังชายรักร่วมเพศ : ศึกษากรณีเรือนจำกลางคลองเปรม’ (วิทยานิพนธ์สังคมวิทยา มหาวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2548) 71-75.

1.มาตรฐานสากลที่บัญญัติรับรองสิทธิเกี่ยวกับการเยี่ยมผู้ต้องขังเพื่อใช้ชีวิตของผู้ต้องขังที่มีความหลากหลายทางเพศ

แม้ผู้ต้องขังจะต้องถูกจำกัดเสรีภาพเพราะโทษจำคุก แต่อย่างไรก็ตามความเป็นมนุษย์ของผู้ต้องขังเหล่านั้นไม่ได้ถูกลดทอนลงไปแค่เพียงเพราะพวกเขาเหล่านั้นเป็นผู้กระทำความผิด ผู้ต้องขังยังคงมีศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ครบถ้วนทุกประการเช่นเดียวกับบุคคลที่ไม่ได้ถูกจำคุก และไม่ว่าผู้ต้องขังนั้นจะเป็นเพศชาย เพศหญิง หรือบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศต่างก็เป็นมนุษย์ที่มีศักดิ์ศรีและคุณค่าในตัวเองไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน ผู้ต้องขังทุกคนจึงควรต้องได้รับสิทธิ ประโยชน์ และการปฏิบัติต่อกันอย่างเท่าเทียมในฐานะมนุษย์คนหนึ่ง

ในกติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง (International Covenant on Civil and Political Rights) หรือ ICCPR มีคำมั่นว่าภาคีจะเคารพสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมืองของบุคคล ยอมรับในศักดิ์ศรีแต่กำเนิดและสิทธิที่เท่าเทียมกันอันมิอาจเพิกถอนได้ของมวลมนุษยชาติ โดยมีบทบัญญัติรับรองว่าบุคคลทั้งปวง ที่ถูกไล่ออนเสรีภาพต้องได้รับการปฏิบัติด้วยความมีมนุษยธรรม และความเคารพในศักดิ์ศรีแต่กำเนิดแห่งความเป็นมนุษย์⁷ บทบัญญัติดังกล่าวมีที่มาจากแนวคิดเรื่องสิทธิมนุษยชน โดยคำว่า “บุคคลทั้งปวงที่ถูกไล่ออนเสรีภาพ” ในที่นี้หมายถึง บุคคลที่ถูกจับกุม หรือถูกควบคุม แม้บุคคลจะถูกจำกัดเสรีภาพแต่ก็ยังคงต้องได้รับการปฏิบัติอย่างมีมนุษยธรรมและ เคารพในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ เพราะมนุษย์ทุกคนล้วนมีคุณค่าหรือศักดิ์ศรีภายในตัวทุกคน นอกจากนั้นยังได้มีบทบัญญัติที่กล่าวถึงระบบของราชทัณฑ์ด้วยว่า การปฏิบัติต่อนักโทษนั้นจะต้องเป็นการปฏิบัติที่เหมาะสมกับวัยและสถานะทางกฎหมาย และต้องเป็นการลงโทษโดยมีจุดมุ่งหมายที่จะให้นักโทษกลับตัวและฟื้นฟูทางสังคม⁸ โดยครอบครัวของผู้ต้องขังนั้นก็ถือเป็นส่วนสำคัญที่จะช่วยให้ผู้ต้องขังฟื้นฟูพฤติกรรมเสียและกลับตัวในระหว่างที่ต้องรับโทษจำคุกอยู่ และสิทธิในการที่ผู้ต้องขัง จะได้รับการเยี่ยมหรือการติดต่อจากครอบครัวนั้นก็มิอาจถูกแทรกแซงได้แม้จะถูกจำกัดเสรีภาพ เพราะสิทธิในชีวิตครอบครัวนั้นก็เป็อีกประการหนึ่งที่สำคัญต่อการรักษาศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ เนื่องจากครอบครัวนั้นเป็นสถาบันทางสังคมขั้นพื้นฐานที่สำคัญ จึงย่อมมีสิทธิได้รับการคุ้มครองจากสังคมและรัฐ และแม้ผู้ต้องขังจะถูกตัดออกจากสังคมและถูกจำกัดเสรีภาพบางส่วน รัฐก็ยังต้องเคารพเสรีภาพเท่าที่เหลืออยู่ของผู้ต้องขังในการที่จะตัดสินใจในสร้างครอบครัว อีกทั้งยังต้องไม่เลือกปฏิบัติไม่ว่าจะด้วยเหตุผลใด

ส่วนในปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน (Universal Declaration of Human Rights หรือ UDHR) ก็ได้มีบทบัญญัติที่ให้การรับรองว่ามนุษย์ทุกคนต้องได้รับการคุ้มครองตามกฎหมาย และไม่อาจถูกแทรกแซงตามอำเภอใจได้ไม่ว่าจะเป็นสิทธิความเป็นส่วนตัว ครอบครัว ที่อยู่อาศัย หรือการสื่อสาร⁹ ซึ่งในกรณีของผู้ต้องขังที่ต้องโทษจำคุกนั้น แม้จะต้องถูกจำกัดสิทธิเสรีภาพบางส่วนเพราะการจำคุก แต่อย่างไรก็ดีสิทธิอื่น ๆ ที่ยังคงมีเหลืออยู่ก็ควรได้รับตามความจำเป็นเหมาะสม และไม่ควรถูกจำกัดหรือแทรกแซงโดนอำเภอใจ เช่น สิทธิในการติดต่อสื่อสารกับโลกภายนอก สิทธิในการได้พบครอบครัวโดยการเยี่ยม สิทธิในการติดต่อสื่อสารกับทนายความ เป็นต้น

นอกจากนั้นหลักประกันสิทธิของผู้ต้องขังว่าต้องได้รับความเคารพในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์นั้นยังมีบัญญัติไว้ในข้อกำหนดขั้นต่ำขององค์การสหประชาชาติในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขัง (United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners) หรือข้อกำหนดแมนเดลลา (Mandela Rules) โดยเฉพาะอีกด้วย ซึ่งในเรื่องของการเยี่ยม

⁷ กติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง ข้อ 10.1.

⁸ กติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง ข้อ 10.3.

⁹ ปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน ข้อ 12.

เพื่อใช้ชีวิตคู่ในข้อกำหนดดังกล่าวได้มีการรับรองหลักการห้ามเลือกปฏิบัติเพราะเหตุแห่งเพศของผู้ต้องขัง โดยกำหนดว่าในการเยี่ยมโดยคู่สมรสของผู้ต้องขังนั้น ไม่ว่าจะผู้ต้องขังหญิงหรือผู้ต้องขังชายล้วนต้องเข้าถึงสิทธิดังกล่าวได้อย่างเท่าเทียมและเป็นธรรม ทั้งนี้ ถ้อยคำในข้อกำหนดดังกล่าวใช้คำว่า “Where conjugal visits are allowed, this right shall be applied without discrimination, and women prisoners shall be able to exercise this right on an equal basis with men.” ซึ่งเป็นการระบุโดยเฉพาะเจาะจงว่าเป็นกรณีผู้ต้องขังหญิงและผู้ต้องขังชายเท่านั้น แต่ในสภาพสังคมปัจจุบันที่โลกของเราไม่ได้มีเพียงสองเพศอีกต่อไป หากแต่ยังมีกลุ่มบุคคลผู้มีความหลากหลายทางเพศ¹⁰ จึงเป็นปัญหาที่น่ากังวลว่าหากผู้ต้องขังทุกคนต้องได้รับสิทธิการเยี่ยมดังกล่าวโดยปราศจากการเลือกปฏิบัติด้วยเหตุแห่งเพศแล้ว ผู้ต้องขังที่เป็นกลุ่มผู้มีความหลากหลายทางเพศก็ควรที่จะได้รับสิทธินี้อย่างเท่าเทียมด้วยเช่นกัน ผู้เขียนจึงมีความเห็นว่าการไม่เลือกปฏิบัติเพราะเหตุแห่งเพศนั้นควรจะตีความในความหมายโดยกว้างคือรวมถึงทุกเพศมิใช่เพียงผู้ต้องขังชายหรือผู้ต้องขังหญิง ทั้งนี้เพื่อประโยชน์ของผู้ต้องขังและเพื่อความเท่าเทียมเป็นธรรมสำหรับทุกเพศ และเพื่อให้สอดคล้องกับหลักการยกยาคาทาร์ว่าด้วยการใช้กฎหมายสิทธิมนุษยชนระหว่างประเทศในประเด็นวิถีทางเพศและอัตลักษณ์ทางเพศ (The Yogyakarta principles: The application of international human rights law in relation to sexual orientation and gender identity) บัญญัติรับรองว่ามนุษย์ทุกคนสมควรได้รับความคุ้มครองสิทธิมนุษยชนโดยไม่ถูกเลือกปฏิบัติเพราะสาเหตุวิถีทางเพศ¹¹และอัตลักษณ์ทางเพศ¹² และมนุษย์ทุกคนสมควรต้องได้รับความคุ้มครองอย่างเสมอภาคกันภายใต้กฎหมายโดยปราศจากการเลือกปฏิบัติ¹³ ซึ่งภายใต้หลักการนี้รัฐจึงควรต้องบัญญัติหลักความเสมอภาคและการห้ามเลือกปฏิบัติเพราะเหตุแห่งเพศวิถีและอัตลักษณ์ทางเพศลงในรัฐธรรมนูญและกฎหมายที่เกี่ยวข้อง รวมถึงต้องสร้างมาตรการที่เหมาะสมหรือบังคับใช้กฎหมายเพื่อให้กลุ่มผู้มีความหลากหลายทางเพศสามารถใช้สิทธิมนุษยชนได้อย่างเสมอภาค นอกจากนี้ยังมีหลักการที่บัญญัติถึงสิทธิในด้านการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังในลักษณะความเป็นมนุษย์ขณะถูกควบคุมตัวว่า มนุษย์ที่ถูกจำกัดเสรีภาพทุกคนจะต้องได้รับการปฏิบัติอย่างมีมนุษยธรรมและอย่างเคารพศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ โดยการเคารพศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์นั้นหมายรวมถึงการเคารพในวิถีทางเพศ และอัตลักษณ์ทางเพศของมนุษย์แต่ละบุคคลด้วย

¹⁰ **กลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ (LGBTI)** หมายถึงกลุ่มบุคคลที่เป็นเลสเบียน (Lesbian) คือผู้หญิงที่มีความรักใคร่ผู้หญิงด้วยกัน ทั้งทางอารมณ์ ทางกาย และความสัมพันธ์ทางเพศ, เกย์ (Gay) คือผู้ชายที่มีความรักใคร่ผู้ชายด้วยกัน ทั้งทางอารมณ์ ทางกาย และความสัมพันธ์ทางเพศ, คนรักสองเพศ (Bisexual) คือบุคคลที่รักได้ทั้งผู้ชายและผู้หญิง ทั้งทางอารมณ์ ทางกาย และความสัมพันธ์ทางเพศ, คนข้ามเพศ (Transgender) คือผู้รู้สึกพึงพอใจกับเพศภาวะหรืออัตลักษณ์ทางเพศที่ตรงข้ามกับเพศโดยกำเนิดของตน และคนที่มีเพศกำกวม (Intersex) คือภาวะที่บุคคลหนึ่งเกิดมาพร้อมสรีระทางเพศหรืออวัยวะสืบพันธุ์ที่กำกวม โดยอาจมีลักษณะไม่ตรงกับเพศชายหรือหญิง หรือมีอวัยวะสืบพันธุ์ทั้งสองเพศ

¹¹ **วิถีทางเพศ (Sexual orientation)** หมายถึง สมรรถภาพของบุคคลเกี่ยวกับแรงดึงดูดอย่างลึกซึ้งทางอารมณ์ ความเสน่หารักใคร่ ด้านเพศ และความสัมพันธ์ทางเพศ กับบุคคลผู้ซึ่งมีเพศภาวะที่แตกต่างกัน เหมือนกัน หรือมีมากกว่าหนึ่งเพศภาวะ

¹² **อัตลักษณ์ทางเพศ (Gender identity)** หมายถึง ความรู้สึกภายในของบุคคลอันเกี่ยวกับเพศภาวะ หรือประสบการณ์ทางเพศสภาพอันสามารถรู้สึกได้ภายในของแต่ละบุคคล ซึ่งอาจจะสอดคล้องหรือตรงข้ามกับเพศโดยกำเนิด รวมทั้งความรู้สึกทางสรีระซึ่งอาจเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงทางสรีระ ระบบการทำงานของร่างกาย หรือการเปลี่ยนแปลงแก้ไขลักษณะสรีระด้วยวิธีการแพทย์หรือวิธีอื่นใด และการแสดงออกทางเพศภาวะ เช่น กิริยาท่าทาง การพูดจา และการแต่งกาย เป็นต้น

¹³ หลักการยกยาคาทาร์ว่าด้วยการใช้กฎหมายสิทธิมนุษยชนระหว่างประเทศในประเด็นวิถีทางเพศและอัตลักษณ์ทางเพศ ข้อ 2.

ซึ่งในส่วนของการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ นั้น หลักการข้อ 9 กำหนดว่า รัฐมีหน้าที่ที่จะต้องให้สิทธิผู้ต้องขังในการที่จะได้รับเยี่ยมจากคู่สมรสหรือคู่ชีวิตโดยเสมอภาคกันไม่ว่าจะเป็นเพศใด¹⁴

อย่างไรก็ตามประเทศไทยในปัจจุบันนั้นยังไม่มีการอนุญาตให้ผู้ต้องขังซึ่งเป็นผู้มีความหลากหลายทางเพศมีสิทธิได้รับการเยี่ยมจากคู่ชีวิตแต่อย่างใด จึงถือว่าในระบบบริหารราชทัณฑ์ของไทยนั้นอาจจะยังมีปัญหาเกี่ยวกับการเลือกปฏิบัติเพราะเหตุแห่งเพศของผู้ต้องขังอยู่ ซึ่งขัดกับหลักความเสมอภาคของบุคคลและห้ามเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมต่อบุคคลใดเพราะเหตุแห่งเพศตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2560

2. การเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ของผู้ต้องขัง

การติดต่อกับโลกภายนอกและบุคคลอื่นที่อยู่ภายนอกเรือนจำของผู้ต้องขังนั้นเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานที่ผู้ต้องขังต้องได้รับเพื่อให้ผู้ต้องขังจะได้ยังคงรักษาไว้ซึ่งความสัมพันธ์และพัฒนาความสัมพันธ์กับสมาชิกในครอบครัวในขณะที่ต้องขาดเสรีภาพในการดำรงชีวิตเพราะถูกคุมขัง โดยเรือนจำต้องส่งเสริมและให้ความสะดวกผู้ต้องขังภายใต้บทบัญญัติแห่งกฎหมายบังคับโทษ

ประเทศไทยมีบทบัญญัติเกี่ยวกับการให้สิทธิผู้ต้องขังติดต่อกับโลกภายนอกในพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 ว่าบุคคลพึงได้รับการอนุญาตให้ติดต่อกับบุคคลภายนอกตามระเบียบกรมราชทัณฑ์และบุคคลภายนอกที่ได้รับการอนุญาตให้เข้าไปในเรือนจำเพื่อเยี่ยมผู้ต้องขังจะต้องปฏิบัติตามระเบียบกรมราชทัณฑ์¹⁵ ซึ่งบทบัญญัติในมาตรา 60 นี้เป็นบทบัญญัติเพียงมาตราเดียวในพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ที่กล่าวถึงสิทธิของผู้ต้องขังในการที่จะได้รับการติดต่อ หรือเยี่ยมจากบุคคลภายนอก โดยบทบัญญัตินี้กล่าวเป็นการบัญญัติให้สิทธิไว้ในลักษณะอย่างกว้าง ส่วนรายละเอียดเกี่ยวกับระเบียบการเยี่ยมต่าง ๆ นั้นมีบัญญัติไว้ในระเบียบกรมราชทัณฑ์ว่าด้วยการเยี่ยม การติดต่อของบุคคลภายนอกกับผู้ต้องขังและการเข้าดูกิจการหรือติดต่อกับเรือนจำ พ.ศ. ที่ได้กำหนดถึงคุณสมบัติของผู้เข้าเยี่ยมผู้ต้องขังในรูปแบบปกติ¹⁶ บุคคลต้องห้ามเยี่ยม¹⁷ รวมถึงข้อปฏิบัติในการเข้าเยี่ยม¹⁸ แต่อย่างไรก็ตามทั้งพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 และระเบียบกรมราชทัณฑ์ว่าด้วยการเยี่ยม การติดต่อของบุคคลภายนอกกับผู้ต้องขังและการเข้าดูกิจการหรือติดต่อกับเรือนจำ พ.ศ. 2561 ไม่มีบทบัญญัติใดบัญญัติถึงหลักเกณฑ์การเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ไว้เลย มีเพียงข้อบังคับและแนวปฏิบัติตามหนังสือกรมราชทัณฑ์ที่ ยธ 0704.1/12881 ลงวันที่ 29 เมษายน 2563 เท่านั้น¹⁹

การเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ (Conjugal visits) คือ การอนุญาตให้คู่สมรสหรือบุคคลที่ใช้ชีวิตคู่ร่วมกันกับผู้ต้องขังมาเป็นเวลานานให้เข้าเยี่ยมในลักษณะเพื่อใช้ชีวิตคู่ โดยปราศจากการควบคุมใกล้ชิดจากเจ้าพนักงานเรือนจำ²⁰ โดยการ

¹⁴ หลักการยกยาคาทาร์ว่าด้วยการใช้กฎหมายสิทธิมนุษยชนระหว่างประเทศในประเด็นวิถีทางเพศและอัตลักษณ์ทางเพศ ข้อ 9.

¹⁵ พระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 มาตรา 60.

¹⁶ ระเบียบกรมราชทัณฑ์ว่าด้วยการเยี่ยม การติดต่อของบุคคลภายนอกกับผู้ต้องขังและการเข้าดูกิจการหรือติดต่อกับเรือนจำ พ.ศ. 2561 (ระเบียบกรมราชทัณฑ์ว่าด้วยการเยี่ยม พ.ศ. 2561) ข้อ 6.

¹⁷ ระเบียบกรมราชทัณฑ์ว่าด้วยการเยี่ยม พ.ศ. 2561 ข้อ 8.

¹⁸ ระเบียบกรมราชทัณฑ์ว่าด้วยการเยี่ยม พ.ศ. 2561 ข้อ 9.

¹⁹ หนังสือกรมราชทัณฑ์ ที่ ยธ 0704.1/12881 (29 เมษายน 2563).

²⁰ นที จิตสว่าง, *หลักทฤษฎีบทวิเคราะห์ระบบงานราชทัณฑ์* (กรมราชทัณฑ์, 2542) 90.

เยี่ยมในลักษณะนี้ ผู้ที่เข้าเยี่ยมและผู้ต้องขังสามารถมีความสัมพันธ์ทางเพศอย่างใกล้ชิดฉันท์สามีภริยาได้ ภายใต้เงื่อนไขที่เรือนจำกำหนด โดยทางเรือนจำจะจัดเตรียมสถานที่ที่มีความเป็นส่วนตัว มีเตียงและห้องอาบน้ำพร้อมเครื่องใช้เพื่อสุขอนามัยต่าง ๆ โดยรวมถึงการจัดให้มีการคุมกำเนิด และการป้องกันโรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์ก่อนเข้ารับการเยี่ยมแบบใช้ชีวิตคู่²¹ โดยเรือนจำอาจกำหนดช่วงเวลาการเข้าเยี่ยมที่เหมาะสมไว้

การเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ได้มีการพัฒนารูปแบบในการเยี่ยมผู้ต้องขังขึ้นมาหลายรูปแบบ ทำให้อาจตีความนิยามความหมายของการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ได้ทั้งในความหมายอย่างแคบ และในความหมายอย่างกว้าง กล่าวคือ การเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ในความหมายอย่างแคบเป็นการที่ให้สามีหรือภรรยาของผู้ต้องขังเข้าเยี่ยมและใช้ชีวิตคู่ร่วมกันภายในสถานที่ที่เรือนจำได้กำหนดไว้ให้เท่านั้น ส่วนการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ในความหมายอย่างกว้างจะครอบคลุมถึงการเยี่ยมในลักษณะต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

ประการแรก การเยี่ยมบ้าน (home furlough) คือ การอนุญาตให้ผู้ต้องขังลากลับบ้านโดยมีกำหนดระยะเวลา เพื่อไปอยู่กับครอบครัว และใช้ชีวิตคู่กับสามีหรือภรรยาของผู้ต้องขัง อย่างไรก็ตามการเยี่ยมในลักษณะนี้ในความหมายอย่างกว้างถือว่าการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ แต่ในความหมายอย่างแคบนั้นถือว่าการลามากว่าการเยี่ยม

ประการที่สอง การอนุญาตให้ผู้ต้องขังพาครอบครัวเข้ามาอยู่ด้วย โดยปกติการให้เยี่ยมในลักษณะนี้จะเกิดในเรือนจำเกษตรกรรมที่มีพื้นที่เพียงพอในการจัดสรรบ้านให้ผู้ต้องขังและคู่สมรสอย่างเป็นสัดส่วน

ประการที่สาม การเยี่ยมที่เรือนจำ โดยเปิดโอกาสให้สามีหรือภรรยาของผู้ต้องขังเข้ามาเยี่ยมและใช้ชีวิตคู่กับผู้ต้องขังได้อย่างใกล้ชิดในสถานที่ที่เรือนจำจัดไว้ให้เป็นพิเศษ²²

แม้ว่าการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่จะมีการนำไปใช้กับเรือนจำในหลาย ๆ ประเทศ แต่การเยี่ยมในรูปแบบดังกล่าวก็ยังไม่ได้ถูกยอมรับในหลายประเทศเช่นกัน เนื่องจากแต่ละประเทศต่างก็มีความแตกต่างกันทั้งด้านสภาพสังคมและวัฒนธรรม จึงทำให้การยอมรับการเยี่ยมในลักษณะนี้ยังไม่แพร่หลายมากนัก ด้วยเหตุนี้จึงเกิดข้อสนับสนุนและข้อโต้แย้งของทั้งฝ่ายที่เห็นด้วยและไม่เห็นด้วยเกี่ยวกับการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ ดังต่อไปนี้²³

2.1 เหตุผลที่สนับสนุนการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่

- 1) การเยี่ยมในลักษณะดังกล่าวจะช่วยเสริมสร้างความสัมพันธ์ในครอบครัวให้ยั่งยืน ไม่แตกแยก และเป็นการรักษาความสัมพันธ์ระหว่างผู้ต้องขังและครอบครัว อีกทั้งยังช่วยให้การกลับสู่สังคมของผู้ต้องขังเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ
- 2) เป็นเครื่องมือของเรือนจำในการใช้ป้องกันการที่ผู้ต้องขังจะหลบหนีกลับบ้าน การเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่จะช่วยลดความเป็นห่วงบ้านและคิดถึงครอบครัวของผู้ต้องขัง
- 3) ช่วยลดภาวะกดดันทางเพศของผู้ต้องขัง ซึ่งนำไปสู่การลดปัญหาการลักลอบมีเพศสัมพันธ์ในเรือนจำ
- 4) เป็นแรงจูงใจให้ผู้ต้องขังประพฤติตนดีภายใต้ระเบียบวินัยของเรือนจำ เนื่องจากการจะได้สิทธิดังกล่าวนี้ ผู้ต้องขังต้องปฏิบัติตามกฎระเบียบของเรือนจำอย่างเคร่งครัด

²¹ ทรงวุฒิ นันทบุรุษย์, 'มาตรการการเยี่ยมผู้ต้องขังเพื่อสนับสนุนการใช้ชีวิตคู่และครอบครัว' (2560) 1 วารสารบัณฑิตศึกษามหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต 400, 403.

²² นที จิตสว่าง (เชิงอรุณที่ 21) 91.

²³ Todd Clear and George cole, *American Correction* (Brook/Cole Publishing Company 1986) 337 อ้างถึงใน นที จิตสว่าง, *หลักทฤษฎีวิทยา: หลักการวิเคราะห์ระบบงานราชทัณฑ์* (กรมราชทัณฑ์, 2542) 92.

5) เป็นการเตรียมความพร้อมก่อนกลับสู่สังคม เพื่อให้ผู้ต้องขังสามารถกลับสู่สังคมได้อย่างมีคุณภาพ และสามารถดำเนินชีวิตได้ตามปกติก่อนปล่อยตัว

2.2 ข้อโต้แย้งการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่

1) การเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่อาจสร้างความแตกแยกให้กับครอบครัวได้ หากเกิดกรณีภริยาไปเยี่ยมสามีที่เป็นผู้ต้องขังแล้วภริยาผู้ต้องขังตั้งครุภรรยาแล้วจะมีการคุมกำเนิดที่รัดกุมแล้ว กรณีดังกล่าวอาจก่อให้เกิดความคลางแคลงใจระหว่างผู้ต้องขังกับภริยา อันนำไปสู่ความแตกแยกของครอบครัว

2) ผู้ต้องขังที่จะได้รับสิทธิในการเยี่ยมลักษณะนี้ย่อมต้องเป็นผู้ต้องขังที่มีคู่สมรส จึงอาจทำให้ผู้ต้องขังที่ไม่มีคู่สมรสหรือมีคู่สมรสแต่ไม่ได้รับการเยี่ยมเกิดความคิดว่า วันเปรียบเทียบ และอาจทำให้เกิดการหลบหนีได้

3) อาจเป็นตัวเร่งให้เกิดปัญหาการรกร่วมเพศและลักลอบมีเพศสัมพันธ์ในเรือนจำมากขึ้น เนื่องจากมีผู้ต้องขังบางส่วนที่ไม่มีครอบครัว ไม่มีคู่สมรส และไม่ได้รับสิทธิในการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่

4) เป็นการยุ่งยากในการดำเนินงาน และบริหารงานในเรือนจำ เช่น การตรวจสอบคุณสมบัติ การจัดหาสถานที่ การตรวจโรค การคุมกำเนิด การควบคุมดูแล เป็นต้น

5) เสี่ยงต่อการเกิดปัญหาตั้งครุภรรยา ทั้งในกรณีภริยาเข้าเยี่ยมผู้ต้องขังชาย และสามีเข้าเยี่ยมผู้ต้องขังหญิง ซึ่งจะก่อให้เกิดปัญหาในการรับผิดชอบเลี้ยงดูเด็กที่จะเกิดมา

จากที่กล่าวถึงสิทธิในการได้รับการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ นั้น แม้จะมีความมุ่งหมายเพื่อรักษาความสัมพันธ์ในครอบครัวระหว่างผู้ต้องขัง คู่สมรส และครอบครัวก็จริง แต่ในขณะเดียวกันมาตรการดังกล่าวก็อาจก่อให้เกิดความยากลำบากในการบริหารเรือนจำได้ ดังนั้น การที่เรือนจำใดจะจัดให้มีการเยี่ยมในลักษณะเพื่อใช้ชีวิตคู่จึงมีความจำเป็นที่จะต้องคำนึงถึงเรื่องสถานที่ในการเยี่ยม สุขอนามัย รวมทั้งความปลอดภัยของผู้ต้องขัง ผู้มาเยี่ยม และระบบรักษาความปลอดภัยของเรือนจำเป็นสิ่งสำคัญ

เมื่อกล่าวถึงการเยี่ยมพิเศษเพื่อใช้ชีวิตคู่ในประเทศไทยนั้น เห็นได้ว่าเป็นการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ในความหมายอย่างแคบเนื่องจากมาตรการดังกล่าวเปิดโอกาสให้สามี หรือภริยาของผู้ต้องขังมาเข้าเยี่ยมผู้ต้องขังเพื่อจุดประสงค์แห่งการใช้ชีวิตคู่อย่างใกล้ชิด ซึ่งคือการอนุญาตให้มีเพศสัมพันธ์กับผู้ต้องขังได้ภายใต้เงื่อนไขที่เรือนจำกำหนดเท่านั้น ไม่ได้รวมถึงการเยี่ยมบ้านหรือการพาครอบครัวเข้ามาอาศัยในเรือนจำแต่อย่างใด โดยสิทธิในการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ในประเทศไทยนั้นมีขึ้นเพื่อเป็นการเสริมสร้างและธำรงไว้ซึ่งสถาบันครอบครัวให้แก่ผู้ต้องขัง โดยการนำครอบครัวเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาพฤตินิสัยของผู้ต้องขัง และสร้างแรงจูงใจให้ผู้ต้องขังมุ่งประพฤติตนเป็นคนดี รวมถึงเป็นการเตรียมความพร้อมให้แก่ผู้ต้องขังก่อนการปล่อยตัวพ้นโทษ เพื่อให้ผู้ต้องขังสามารถดำเนินชีวิตได้อย่างปกติก่อนได้รับการปล่อยตัว²⁴ แต่อย่างไรก็ตามด้วยรูปแบบและวิธีการในการดำเนินงานเกี่ยวกับการเยี่ยมดังกล่าวนี้ไม่ได้ช่วยเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างผู้ต้องขังและครอบครัวได้อย่างแท้จริง เนื่องจากสิทธิในการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ถูกจำกัดอยู่เพียงแค่นั้นในบางเรือนจำ และมีเพียงผู้ต้องขังบางส่วนเท่านั้นที่สามารถเข้าถึงสิทธินี้ได้

3. การเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ของผู้ต้องขังที่มีความหลากหลายทางเพศ

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ประเทศไทยไม่มีบทบัญญัติถึงหลักเกณฑ์ หรือข้อบังคับเกี่ยวกับการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ไว้ในลักษณะพระราชบัญญัติ ข้อบังคับ หรือประกาศกระทรวง ทั้งในพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 หรือระเบียบกรม

²⁴ หนังสือกรมราชทัณฑ์ ที่ ยธ 0704.1/12881 (29 เมษายน 2563).

ราชทัณฑ์ว่าด้วยการเยี่ยม การติดต่อของบุคคลภายนอกกับผู้ต้องขังและการเข้าดูกิจการหรือติดต่อกับเรือนจำ พ.ศ. 2561 ต่างก็ไม่มีบทบัญญัติใดกล่าวถึงการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ มีเพียงหลักเกณฑ์และหลักปฏิบัติกันภายใน ตามหนังสือกรมราชทัณฑ์ ที่ ยธ 0704.1/12881 ลงวันที่ 29 เมษายน 2563²⁵ ที่ได้กล่าวถึงแนวปฏิบัติเกี่ยวกับการเยี่ยมพิเศษเพื่อใช้ชีวิตคู่ว่า ผู้ต้องขังที่มีสิทธิได้รับการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่นั้นต้องเป็นผู้ต้องขังที่ถูกควบคุมและฝึกวิชาชีพอยู่ในเรือนจำชั่วคราวหรือทัณฑสถานเปิดมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่า 1 เดือน ส่วนผู้ที่มีสิทธิเข้าเยี่ยมได้จะต้องเป็นสามีหรือภริยาโดยชอบด้วยกฎหมายของผู้ต้องขัง โดยต้องมีเอกสารแสดงถึงความเป็นสามีภริยากันโดยชอบ คือใบสำคัญการสมรส หรือหนังสือรับรองจากกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ในกรณีที่อยู่กันฉันท์สามีภริยาและไม่ได้สมรสกันตามกฎหมาย

แนวปฏิบัติดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าในกรณีผู้สมรสเพศชายและหญิงที่สมรสกันโดยชอบด้วยกฎหมายนั้น การที่จะมีสิทธิเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ได้นั้นจะต้องมีหลักฐานแห่งการสมรส คือ ใบสำคัญการสมรส ในขณะที่คู่รักที่ไม่ได้สมรสโดยชอบด้วยกฎหมายหากแต่อยู่กันฉันท์สามีภริยานั้น แม้ไม่มีใบสำคัญสมรสก็สามารถเข้าเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ได้ หากมีหนังสือรับรองจากกำนันหรือผู้ใหญ่บ้าน จากข้อเท็จจริงดังกล่าว คู่รักเพศชายหญิงแม้ไม่ได้สมรสกันก็สามารถเข้าเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ได้ ซึ่งก็ไม่ต่างอะไรกับคู่รักเพศเดียวกัน หรือคนรักของผู้ต้องขังที่เป็นบุคคลผู้มีความหลากหลายทางเพศที่แม่ในประเทศไทยจะยังไม่มีการยอมรับรับรองให้บุคคลผู้มีความหลากหลายทางเพศสมรสกันโดยชอบด้วยกฎหมาย หรือจดทะเบียนคู่ชีวิตตามกฎหมายก็ตาม บุคคลเหล่านั้นก็สมควรที่จะได้รับสิทธิดังกล่าวภายใต้มาตรฐานเดียวกันกับคู่รักชายหญิงที่ไม่ได้สมรสโดยชอบด้วยกฎหมาย กล่าวคือ หากคู่รักชายหญิงที่ไม่ได้จดทะเบียนสมรสสามารถเข้าเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ได้โดยมีเงื่อนไขว่าต้องมีหนังสือรับรองจากกำนัน หรือผู้ใหญ่บ้าน ผู้ต้องขังที่เป็นบุคคลผู้มีความหลากหลายทางเพศก็ควรที่จะมีสิทธิในการได้รับการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่จากคนรักภายใต้เงื่อนไขเดียวกัน ทั้งนี้ เพื่อความเสมอภาคกันของผู้ต้องขัง และเพื่อไม่ให้เกิดการเลือกปฏิบัติเพราะเหตุแห่งเพศ นอกจากนั้นการอนุญาตให้ผู้ต้องขังผู้มีความหลากหลายทางเพศได้รับการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่นั้น จะช่วยลดความกดดันทางเพศ ลดปัญหาการลักลอบมีเพศสัมพันธ์และปัญหาการรักร่วมเพศในเรือนจำได้ แต่จากการศึกษาพบว่าประเทศไทยยังไม่มีกรอบอนุญาตให้ผู้ต้องขังซึ่งเป็นบุคคลผู้มีความหลากหลายทางเพศได้รับสิทธิการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ และไม่มีมาตรการใดที่ช่วยให้ผู้ต้องขังที่มีความหลากหลายทางเพศได้รับสิทธิอย่างอื่นแทนการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่

ในขณะที่หลาย ๆ ประเทศ ไม่ว่าจะเป็นประเทศฝรั่งเศส หรือมลรัฐแคลิฟอร์เนีย สหรัฐอเมริกานั้นเปิดโอกาสให้ผู้ต้องขังทุกเพศมีสิทธิได้รับการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ได้อย่างเท่าเทียมกัน โดยไม่เลือกปฏิบัติเพราะเหตุแห่งเพศ ทั้งผู้ต้องขังเพศชาย เพศหญิง หรือผู้ต้องขังซึ่งเป็นบุคคลผู้มีความหลากหลายทางเพศต่างก็ได้รับสิทธิดังกล่าวอย่างเสมอภาคกัน

3.1 การเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ของผู้ต้องขังที่มีความหลากหลายทางเพศในฝรั่งเศส

การเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ในฝรั่งเศสนั้นเป็นส่วนหนึ่งของการเยี่ยมเพื่อชีวิตครอบครัวฝรั่งเศส โดยตามกฎหมาย ราชทัณฑ์ของฝรั่งเศสแบ่งประเภทของการเยี่ยมผู้ต้องขังเพื่อจุดประสงค์แห่งการใช้ชีวิตครอบครัว 2 รูปแบบ ได้แก่

1) การเยี่ยมเพื่อชีวิตครอบครัว (Les parloirs familiaux: PF) เป็นการเปิดโอกาสให้ผู้ต้องขังได้รับการเยี่ยมจากครอบครัวในพื้นที่ที่มีความเป็นส่วนตัวและไม่มีการควบคุมจากเจ้าหน้าที่ โดยการเยี่ยมในรูปแบบนี้อินุญาตให้ผู้ต้องขังได้พบปะพูดคุย รวมถึงทำกิจกรรมร่วมกับครอบครัวได้ภายในระยะเวลาสั้น ๆ ไม่เกิน 6 ชั่วโมง²⁶ โดยการเยี่ยมจะเกิดขึ้นในห้องรับรองสำหรับครอบครัว (Les salons familiaux) ขนาดเล็กประมาณ 12 ถึง 15 ตารางเมตร โดยทั่วไป มีเตียง โซฟา ห้องน้ำ

²⁵ เพิ่งอ้าง.

²⁶ ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา (Code de procédure pénale) มาตรา R57-8-13

และเครื่องใช้ในครัวเรือน เช่น เครื่องชงกาแฟ กาต้มน้ำ ผ้าปูที่นอน ปลอกหมอน ผ้าขนหนู ถูยางอนามัย เป็นต้น ทั้งนี้ ผู้ต้องขังสามารถได้รับการเยี่ยมในรูปแบบดังกล่าวอย่างน้อย 1 ครั้งต่อสามเดือน

2) การเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตครอบครัวในลักษณะค้างคืน (Les unités de vie familiale: UVF) มีลักษณะที่เหมือนกับการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตครอบครัว หากแต่การเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตครอบครัวในลักษณะค้างคืนนั้นสามารถเยี่ยมได้ในระยะเวลาตั้งแต่ 6 ชั่วโมงถึง 72 ชั่วโมง โดยการเยี่ยมในรูปแบบนี้จะเกิดขึ้นภายในห้องพักอาศัยสำหรับครอบครัว (Les unités de vie familiale: UVF) หรือห้องสำหรับเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตครอบครัว ผู้ต้องขังทุกคนมีสิทธิที่จะได้รับการเยี่ยมอย่างน้อยทุก 1 ครั้งต่อสามเดือน²⁷ ห้องสำหรับเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตครอบครัวแบบค้างคืนนั้น จะมีลักษณะเป็นห้องชุดขนาด 2-3 ห้องนอน โดยห้องพักดังกล่าวจะแยกออกจากสถานที่คุมขังแต่ยังอยู่ภายในเรือนจำ และไม่มีเจ้าหน้าที่ควบคุมอย่างใกล้ชิด²⁸

แม้การเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ไม่ได้มีการบัญญัติแยกไว้โดยตรง หากแต่ในกรณีของผู้ต้องขังได้รับสิทธิในการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตครอบครัวรูปแบบใดรูปแบบหนึ่งก็สามารถมีเพศสัมพันธ์กับคู่สมรส คู่ชีวิต หรือคู่รักของตนในระหว่างการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตครอบครัวนั้นได้

โดยคุณสมบัติผู้ต้องขังที่มีสิทธิได้รับการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตครอบครัวและการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตครอบครัวในลักษณะค้างคืนนั้น ตามพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ฝรั่งเศส 2009 มาตรา 36 ได้บัญญัติให้สิทธิผู้ต้องขังทุกคนในการได้รับการเยี่ยมจากครอบครัว²⁹ ซึ่งแตกต่างกับสิทธิการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ในประเทศไทยที่จำกัดสิทธิให้เพียงผู้ต้องขังที่ถูกควบคุมและฝึกวิชาชีพอยู่ในเรือนจำชั่วคราวหรือทัณฑสถานเปิดเท่านั้น โดยผู้ที่สามารถเข้าเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ ภายใต้การเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตครอบครัวและการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตครอบครัวในลักษณะค้างคืนได้นั้น ได้แก่ คู่สมรสโดยชอบด้วยกฎหมาย คู่ชีวิตที่จดทะเบียน และคู่รักที่อยู่กันฉันฉันท์สามีภรรยา ซึ่งการสมรสตามประมวลกฎหมายแพ่งฝรั่งเศส หมายถึง การตกลงสมรสกันระหว่างคนสองคนที่มีเพศเดียวกันหรือต่างกัน³⁰ ดังนั้น คู่สมรสที่ชอบด้วยกฎหมาย (époux) จึงไม่ได้หมายถึงเพียงแค่ชายหญิงที่สมรสกันเท่านั้น แต่หมายรวมถึงบุคคลเพศเดียวกันที่สมรสกันด้วย ส่วนคู่ชีวิตที่จดทะเบียน (les partenaires pacés) นั้น หมายถึง การที่บุคคลสองคนไม่ว่าจะเพศเดียวกันหรือต่างเพศกันตกลงกันที่จะจดทะเบียนคู่ชีวิต (Pacte civil de solidarité) เพื่อก่อให้เกิดประโยชน์หรือสิทธิบางประการระหว่างกัน เช่น มรดก ภาษี สิทธิทางสังคม เป็นต้น³¹ และคู่ที่อยู่กันฉันฉันท์สามีภรรยา (les concubins) คือ คู่รักที่อาศัยอยู่ร่วมกันตามข้อเท็จจริง ไม่ได้จดทะเบียนสมรสหรือทะเบียนคู่ชีวิต ไม่มีหน้าที่ต้องอุปการะเลี้ยงดูซึ่งกันและกันตามกฎหมาย³² จากความหมายที่อธิบายมาข้างต้นแสดงให้เห็นว่าประเทศฝรั่งเศสนั้นไม่เพียงแต่ให้บุคคลเพศเดียวกันจดทะเบียนคู่ชีวิตได้เท่านั้น หากแต่ยังยอมรับการสมรสกันระหว่างบุคคลผู้มี

²⁷ พระราชบัญญัติราชทัณฑ์ 2009 (Loi pénitentiaire) มาตรา 36.

²⁸ ‘Le maintien des liens familiaux’ (Minitère de la Justice, 14 August 2019) <<http://www.justice.gouv.fr/prison-et-reinsertion-10036/la-vie-en-detention-10039/le-maintien-des-liens-familiaux-12006.html>> accessed 12 April 2021.

²⁹ พระราชบัญญัติราชทัณฑ์ 2009 (Loi pénitentiaire) มาตรา 36.

³⁰ Code civil article 143.

³¹ ‘Pacte civil de solidarité (Pacs)’ (Service-Public.fr) <<https://www.service-public.fr/particuliers/vosdroits/N144>> accessed 10 May 2021.

³² สมเกียรติ วรปัญญาอนันต์ และเอมมิกา เตชะอภัยคุณ, ‘ศัพท์กฎหมายฝรั่งเศสโดยศูนย์ศึกษากฎหมายฝรั่งเศส’ (2561) 2 วารสารนิติศาสตร์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 437, 441.

ความหลากหลายทางเพศด้วย ด้วยเหตุนี้บุคคลดั่งที่กล่าวมาไม่ว่าจะมีเพศสภาพอย่างไร และสมรสโดยชอบด้วยกฎหมายหรือไม่ต่างก็สามารถเข้าเยี่ยมผู้ต้องขังได้ทั้งสิ้น ซึ่งหลักเกณฑ์ดังกล่าวนี้ก่อให้เกิดความเท่าเทียมแก่ผู้ต้องขังทุกเพศและทุกสถานภาพ ทั้งที่จดทะเบียนสมรสหรือทะเบียนคู่ชีวิตตามกฎหมาย และผู้ต้องขังที่ไม่มีคู่สมรสหรือคู่ชีวิตตามกฎหมาย ในขณะที่ประเทศไทยนั้นกำหนดเพียงว่าบุคคลที่สามารถเข้าเยี่ยมผู้ต้องขังเพื่อใช้ชีวิตคู่ได้นั้นมีเพียงคู่สมรสโดยชอบด้วยกฎหมาย และคู่รักที่อยู่กินกันฉันท์สามีภริยาที่ได้รับการรับรองจากกำนันหรือผู้ใหญ่บ้านที่ต่างเพศกับผู้ต้องขังเท่านั้น แต่ไม่ได้ให้สิทธิรวมถึงคู่รักซึ่งเป็นผู้มีความหลากหลายทางเพศในการเข้าเยี่ยมในลักษณะดังกล่าวเนื่องจากประเทศไทยยังไม่มีกฎหมายเกี่ยวกับการสมรสเท่าเทียมหรือกฎหมายคู่ชีวิต

3.2 การเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตของผู้ต้องขังที่มีความหลากหลายทางเพศในสหรัฐอเมริกา

การเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตครอบครัวและการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ในสหรัฐอเมริกานั้น เดิมในปี 1974 ในคดี *Lyons v. Gilligan* (1974)³³ ศาลแขวงของสหรัฐอเมริกาในเขตทางตอนเหนือของโอไฮโอตัดสินว่าผู้ต้องขังไม่มีสิทธิตามรัฐธรรมนูญของรัฐบาลกลางในการเข้าพบคู่สมรสในระหว่างการพิจารณาคดี

โดยปกติบุคคลที่ถูกจองจำในเรือนจำจะไม่ได้ได้รับอนุญาตให้ใช้เวลาส่วนตัวกับกับครอบครัว คู่สมรส หรือคู่ที่อยู่กินกันตามประเพณี (domestic partner) ซึ่งในปัจจุบันกรมราชทัณฑ์แห่งรัฐบาลกลาง (The Federal Prison Bureau of Prison) ก็ยังคงไม่อนุญาตให้มีการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ (Conjugal visit) หรือการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตครอบครัว (Family visit) ในลักษณะส่วนตัวและค้างคืนสำหรับผู้ต้องขังที่อยู่ในความดูแลของกรมราชทัณฑ์แห่งรัฐบาลกลาง หากแต่อนุญาตให้ได้รับการติดต่อทางโทรศัพท์และการเยี่ยมในรูปแบบปกติเท่านั้น³⁴

โครงการการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ในสหรัฐอเมริกานั้นมีขึ้นเป็นครั้งแรกในปี 1959 โดยรัฐแรกที่จัดให้มีการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตครอบครัวและเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ คือ มิสซิสซิปปี ในเรือนจำมลรัฐของรัฐมิสซิสซิปปี ซึ่งมาตรการดังกล่าวเกิดขึ้นได้เนื่องจากมีนักวิชาการ และนักอาชญาวิทยาระบุว่า การอนุญาตให้เยี่ยมญาติกันจะเป็นการเสริมสร้างความสัมพันธ์ในครอบครัว และลดโอกาสในการกระทำผิดซ้ำได้³⁵

ในช่วงปี 1990 ถึงปี 1995 มีรัฐจำนวน 17 รัฐด้วยกันที่เข้าร่วมโครงการการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่และครอบครัว แต่อย่างไรก็ตามในปัจจุบันเหลือเพียง 4 รัฐเท่านั้นที่ยังเปิดโอกาสให้ผู้ต้องขังได้รับการเยี่ยมในรูปแบบดังกล่าว ได้แก่ รัฐแคลิฟอร์เนีย รัฐคอนเนตทิคัต นิวยอร์ก และวอชิงตัน³⁶

โดยในการศึกษาคั้งนี้ ผู้เขียนเลือกศึกษาถึงกฎหมายของของมลรัฐแคลิฟอร์เนียเป็นสำคัญ เนื่องจากเป็นมลรัฐที่เปิดโอกาสให้บุคคลผู้มีความหลากหลายทางเพศเข้าเยี่ยมผู้ต้องขังเพื่อใช้ชีวิตคู่ได้

การเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ในมลรัฐแคลิฟอร์เนีย สหรัฐอเมริกานั้น บัญญัติอยู่ในมาตรา 3177 เรื่องการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตครอบครัวในลักษณะค้างคืน (Family Visiting (Overnight)) ซึ่งถือว่าเป็นสิทธิพิเศษ (Privilege) อย่างหนึ่งสำหรับผู้ต้องขัง เพราะไม่ใช่ผู้ต้องขังทุกคนที่จะได้รับการเยี่ยมในรูปแบบดังกล่าว หากแต่ต้องเป็นผู้ต้องขังที่มีความประพฤติดีและ

³³ *Lyons v. Gilligan*, 382 F. Supp. 198 (N.D. Ohio 1974)

³⁴ U. S. Department of Justice Federal Bureau of Prisons, 'Legal Resource Guide to The Federal Bureau of Prison' (U. S. Department of Justice Federal Bureau of Prisons 2019) 31-32.

³⁵ Sanburn Josh, 'Mississippi Ending Conjugal Visits for Prisoners' (Time, 13 January 2014) <<https://nation.time.com/2014/01/13/mississippi-ending-conjugal-visits-for-prisoners/>> accessed 20 October 2020.

³⁶ เพิ่งอ้าง.

ต้องมีคุณสมบัติตรงตามหลักเกณฑ์ของราชทัณฑ์ ด้วยเหตุนี้ สิทธิพิเศษดังกล่าวจึงเป็นหนึ่งในแรงกระตุ้นที่จะทำให้ ผู้ต้องขังพยายามที่จะปรับปรุงตนเอง ตั้งใจทำงาน และตั้งใจฝึกอบรมภายในเรือนจำเพื่อที่จะได้รับสิทธิให้เยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตครอบครัว จะเห็นได้ว่ามลรัฐแคลิฟอร์เนีย สหรัฐอเมริกาใช้สิทธิประโยชน์ในการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่มาสร้าง แรงจูงใจให้ ผู้ต้องขังปฏิบัติตนภายใต้ระเบียบวินัย ซึ่งถือว่าการให้ครอบครัวเข้ามามีส่วนร่วมช่วยฟื้นฟูพฤติกรรม ผู้ต้องขัง นอกจากนั้นยังมีขึ้นเพื่อรักษาความสัมพันธ์ในครอบครัวและสร้างความคุ้นเคยในการปรับตัวเข้าหาสังคมให้ ผู้ต้องขัง รวมทั้งเตรียมความพร้อมก่อนปล่อยตัวอีกด้วย ทั้งนี้ในการเยี่ยมดังกล่าวเรือนจำแห่งมลรัฐมีหน้าที่ในการจัดหาสิ่งอำนวยความสะดวกและดำเนินการในลักษณะที่เหมาะสมที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ภายใต้ความจำเป็นในการรักษาความสงบเรียบร้อย³⁷

ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นว่าการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ในมลรัฐแคลิฟอร์เนียเป็นสิทธิพิเศษสำหรับผู้ต้องขัง ซึ่งมีคุณสมบัติตรงตามหลักเกณฑ์ โดยหลักเกณฑ์มีอยู่ว่า ผู้ต้องขังทุกคนมีสิทธิจะได้รับการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตครอบครัว รวมถึงการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ด้วย อย่างไรก็ตามแม้จะบัญญัติให้สิทธิผู้ต้องขังทุกคน แต่เมื่อพิจารณาถึงข้อยกเว้น จะพบว่าผู้ต้องขังระดับ C นั้นถูกจำกัดไม่ได้รับสิทธิการเยี่ยมดังกล่าว มีเพียงผู้ต้องขังระดับ A และผู้ต้องขังระดับ B เท่านั้นที่จะได้สิทธิพิเศษนี้ นอกจากนั้นผู้ต้องขังที่ถูกพิพากษาคัดสินให้ประหารชีวิต ผู้ต้องขังที่อยู่ในแดนแรกรับ ผู้ต้องขังที่ถูกกำหนดให้ขังแยกหรือขังเดี่ยว ผู้ต้องขังที่ละเมิดกฎของเรือนจำในระยะเวลา 12 เดือนที่ผ่านมา ผู้ต้องขังที่พบว่ากระทำความผิดเกี่ยวกับยาเสพติดในเรือนจำ และผู้ต้องขังที่มีความผิดเกี่ยวกับการใช้ความรุนแรงในครอบครัวก็ล้วนแล้ว แต่จะไม่ได้รับสิทธิพิเศษในการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่³⁸ ซึ่งในส่วนที่การเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ไม่ได้ให้สิทธิผู้ต้องขังทุกคนนั้น ก็มีความคล้ายคลึงกับประเทศไทย กล่าวคือ ทั้งมลรัฐแคลิฟอร์เนีย และประเทศไทยล้วนแล้วแต่จัดให้การเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่เป็นสิทธิพิเศษที่จะมี ผู้ต้องขังเพียงบางส่วนเท่านั้นที่มีสิทธิในการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ ดังเช่นในประเทศไทยที่การเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่เป็นสิทธิพิเศษสำหรับผู้ต้องขังถูกควบคุมและฝึกวิชาชีพอยู่ในเรือนจำชั่วคราวหรือทัณฑสถานเปิดมาเป็นเวลาไม่น้อยกว่า 1 เดือนเท่านั้น

ส่วนบุคคลที่สามารถเข้าเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่กับผู้ต้องขังได้นั้น ตามประมวลกฎหมายแห่งแคลิฟอร์เนีย ลักษณะ 15 การป้องกันอาชญากรรมและการราชทัณฑ์ มาตรา 3000 ได้กำหนดให้คู่สมรสที่ชอบด้วยกฎหมาย คู่ชีวิตที่จดทะเบียน (registered domestic partner) เท่านั้นที่สามารถเข้าเยี่ยมผู้ต้องขังเพื่อใช้ชีวิตคู่ได้ โดยคู่สมรสที่ชอบด้วยกฎหมาย หมายถึง คู่สมรสชายหญิงที่ได้สมรสโดยชอบด้วยกฎหมายด้วยการจดทะเบียนสมรส และคู่ชีวิตที่จดทะเบียน หมายถึง การจดทะเบียนของหุ้นส่วนชีวิตสองคนที่เป็นบุคคลผู้มีความหลากหลายทางเพศ หรือบุคคลเพศเดียวกันที่มีความมุ่งหมายที่จะใช้ชีวิตร่วมกัน ร่วมทุกข์ร่วมสุขกัน³⁹ โดยการจดทะเบียนดังกล่าวก็เพื่อสร้างความสัมพันธ์ทางกฎหมายที่เปรียบเสมือนการสมรสและขยายสิทธิผลประโยชน์ของการสมรสระหว่างคู่รักเพศเดียวกัน มีผลทำให้ผู้ที่จดทะเบียนได้รับสิทธิความคุ้มครอง ผลประโยชน์ ความรับผิดชอบ และมีหน้าที่ต่าง ๆ เหมือนกับคู่สมรสชายหญิงในฐานะคู่สมรสที่จดทะเบียนแล้วทุกประการ⁴⁰

³⁷ California Code of Regulations Section 3177 (a).

³⁸ Heather Mackay and The Prison Law Office 'Visiting Information Excerpted from The California Prison & Parole Law Handbook' (The Prison Law Office 2019) 53.

³⁹ Family Code Section 297.

⁴⁰ Family Code Section 297.5 (a).

ดังนั้น จึงสรุปได้ว่านอกจากคู่สมรสชายหญิงที่ชอบด้วยกฎหมายแล้ว บุคคลที่สามารถเข้าเยี่ยมผู้ต้องขังเพื่อใช้ชีวิตครอบครัวและใช้ชีวิตคู่ตามกฎหมายของมลรัฐแคลิฟอร์เนีย สหรัฐอเมริกานั้น รวมถึงคู่ชีวิตซึ่งเป็นบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศด้วย หากแต่บุคคลนั้นจะต้องเป็นผู้มีชีวิตหรือหุ้นส่วนชีวิตที่จดทะเบียนตามกฎหมายแล้วเท่านั้น

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

การที่บุคคลต้องรับโทษจำคุกนั้นย่อมทำให้สูญเสียสิทธิเสรีภาพบางส่วนไป แต่อย่างไรก็ตามการจำกัดสิทธิเสรีภาพของผู้ต้องขังนั้นต้องเป็นไปอย่างเหมาะสมและได้สัดส่วน กล่าวคือต้องไม่เป็นการจำกัดเสรีภาพเกินความจำเป็น และต้องไม่ลิดรอนสิทธิของผู้ต้องขังเกินควร อีกทั้งยังต้องให้ความคุ้มครองในสิทธิของผู้ต้องขังที่เหลืออยู่ในขณะที่รับโทษจำคุกในเรือนจำอีกด้วย ไม่ว่าจะเป็นการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังอย่างมีมนุษยธรรม การห้ามเลือกปฏิบัติ และการให้ความเคารพในศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์ ซึ่งแม้ผู้ต้องขังจะขาดอิสระในการดำเนินชีวิต แต่สิทธิในการติดต่อสื่อสารกับครอบครัวก็เป็นสิทธิขั้นพื้นฐานประการหนึ่งที่มนุษย์คนหนึ่งควรได้รับ

การที่เรือนจำเปิดโอกาสให้ผู้ต้องขังได้ติดต่อกับครอบครัว คู่สมรส หรือคนรัก นอกจากจะเป็นการรักษาความสัมพันธ์ภายในครอบครัว ลดความแตกแยกระหว่างสามีภริยาในเรือนจำแล้ว ก็ยังช่วยลดความกดดันทางเพศของผู้ต้องขังในเรือนจำอีกด้วย ซึ่งนำไปสู่การลดปัญหาการรักร่วมเพศในเรือนจำ และการหลบหนีออกจากเรือนจำเพราะความหิวหรือความคิดถึงครอบครัว ยิ่งไปกว่านั้นการที่เปิดโอกาสให้มีการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ นั้น ถือเป็น การให้ ครอบครัว เข้ามามีส่วนร่วมในการฟื้นฟูพฤติกรรมของผู้ต้องขัง โดยการสร้างแรงจูงใจให้ผู้ต้องขังปฏิบัติตนเป็นคนดีเพื่อให้ได้รับสิทธิการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตครอบครัวอีกด้วย

อย่างไรก็ตามแม้ประเทศไทยจะจัดให้มีการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่สำหรับผู้ต้องขังแล้ว แต่ก็ไม่ได้ให้สิทธิการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่แก่ผู้ต้องขังทุกคน กล่าวคือ ให้สิทธิเฉพาะเพียงผู้ต้องขังในเรือนจำเปิดและเรือนจำชั่วคราวบางแห่งเท่านั้น ซึ่งในทางปฏิบัติมาตรการดังกล่าวดำเนินไปในลักษณะเพื่อการเตรียมความพร้อมก่อนการปล่อยตัวมากกว่าเป็นการเสริมสร้างและธำรงไว้ซึ่งสถาบันครอบครัวให้แก่ผู้ต้องขังอย่างแท้จริง เพราะไม่ได้ให้สิทธินี้แก่ผู้ต้องขังตั้งแต่ระยะเริ่มแรกภายหลังได้รับโทษจำคุก หากแต่อนุญาตให้ได้รับการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ในระยะเวลาที่ผู้ต้องขังใกล้จะได้รับการปล่อยตัว อีกทั้งการที่ไม่ให้สิทธิดังกล่าวแก่ผู้ต้องขังในทุกเรือนจำยังเป็นการตัดโอกาสผู้ต้องขังในเรือนจำอื่น ๆ ที่มีคู่ครองหรือคู่สมรสใน การที่จะได้รับสิทธิดังกล่าว รวมถึงกรณีผู้ต้องขังซึ่งเป็นบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศที่ควรต้องได้รับสิทธิประโยชน์ต่าง ๆ เช่นเดียวกับผู้ต้องขังเพศชายและผู้ต้องขังหญิง กลุ่มผู้มีความหลากหลายทางเพศเหล่านี้ล้วนมีครอบครัวคนรัก และคู่ครองเช่นเดียวกับผู้ต้องขังคนอื่น ๆ ดังนั้นการที่ผู้ต้องขังเหล่านี้ต้องถูกจำกัดเสรีภาพภายใต้ระบบเรือนจำ ย่อมเป็นการเลือกปฏิบัติเพราะเหตุแห่งเพศ และส่งผลกระทบต่อครอบครัวของของเขาเช่นกัน หากแต่ยังไม่มียกเว้นใดให้สิทธิผู้ต้องขังเหล่านี้ในการได้รับการเยี่ยมแบบใช้ชีวิตคู่

จากการศึกษาถึงบทบัญญัติต่างประเทศเปรียบเทียบกับกฎหมายราชทัณฑ์ของประเทศไทยพบว่าหลักเกณฑ์และข้อปฏิบัติเกี่ยวกับการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ของทั้งประเทศฝรั่งเศสและมลรัฐแคลิฟอร์เนีย สหรัฐอเมริกา ล้วนแล้วแต่มีบทบัญญัติในลักษณะกฎหมายระดับประมวลกฎหมายของมลรัฐหรือพระราชบัญญัติ อีกทั้งยังให้สิทธิผู้ต้องขังทุกเพศที่จะได้รับการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่จากคู่สมรสหรือคู่ชีวิต ทั้งนี้เนื่องจากทั้งสองประเทศนั้นมีกฎหมายที่รับรองการสมรสและการจดทะเบียนชีวิตของบุคคลเพศเดียวกัน ในทางกลับกันประเทศไทยยังไม่มีการบัญญัติหลักเกณฑ์ แนวทางในการปฏิบัติการดำเนินงาน และมาตรการในการควบคุมดูแลเกี่ยวกับการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ในระดับกฎหมายอย่างชัดเจนแน่นอน ไม่ว่า

จะเป็นพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 ระเบียบกรมราชทัณฑ์ว่าด้วยการเยี่ยม การติดต่อของบุคคลภายนอกกับ ผู้ต้องขังและการเข้าดูกิจการหรือติดต่อกับเรือนจำ พ.ศ. 2561 กฎกระทรวง หรือข้อบังคับต่าง ๆ อีกทั้งประเทศไทยไม่มี กฎหมายที่รับรองการสมรสหรือการจดทะเบียนคู่ชีวิตของบุคคลผู้มีความหลากหลายทางเพศ

ผู้เขียนมีความเห็นว่าแม้ประเทศไทยจะไม่มีกฎหมายเกี่ยวกับการสมรสของบุคคลเพศเดียวกันก็ตาม แต่สิทธิการ เยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ของผู้ต้องขังควรขยายไปถึงผู้ต้องขังซึ่งเป็นบุคคลผู้มีความหลากหลายทางเพศด้วย โดยอาจจะให้สิทธิใน ลักษณะเดียวกันกับคู่รักที่อยู่กินกันฉันท์สามีภริยาแต่ไม่ได้สมรสตามกฎหมายที่สามารถเข้าเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ได้โดยให้ กำนันหรือผู้ใหญ่บ้านทำหน้าที่รับรองในความสัมพันธ์ของบุคคลนั้น ๆ ทั้งนี้ เพื่อไม่ให้เป็นทางเลือกปฏิบัติเพราะเหตุแห่ง เพศ และเพื่อไม่ให้ขัดต่อหลักความเสมอภาคตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย รวมทั้งเพื่อให้สอดคล้องกับหลักการ สากลต่าง ๆ นอกจากนั้นควรมีการปรับปรุงแก้ไข และเพิ่มเติมบทบัญญัติที่เกี่ยวกับการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ให้มีความชัดเจน ยิ่งขึ้น เพื่อประโยชน์ในการบังคับใช้มาตรการดังกล่าวในการฟื้นฟูทักษะทางสังคมและจิตใจของผู้ต้องขังเพื่อกลับสู่สังคมได้ อย่างมีประสิทธิภาพ และเพื่อคุ้มครองสิทธิผู้ต้องขังในการติดต่อครอบครัว และเสรีภาพในการสร้างครอบครัวในฐานะ มนุษย์คนหนึ่ง ผู้เขียนจึงมีความเห็นว่าประเทศไทยควรปรับปรุงแก้ไขหลักเกณฑ์เกี่ยวกับการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ ดังต่อไปนี้

1) ควรมีการบัญญัติถึงหลักเกณฑ์การเยี่ยมพิเศษเพื่อใช้ชีวิตคู่ไว้ในตามระเบียบกรมราชทัณฑ์ว่าด้วยการเยี่ยม การ ติดต่อของบุคคลภายนอกกับผู้ต้องขัง และการเข้าดูกิจการหรือติดต่อกับเรือนจำ หรืออาจมีการออกระเบียบกรม ราชทัณฑ์ว่าด้วยการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตครอบครัวและการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่โดยเฉพาะ เพื่อให้เป็นข้อบังคับกลางที่จะใช้ ร่วมกันในทุกเรือนจำ

2) ควรจัดให้มีการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ในทุกเรือนจำ เพื่อให้ผู้ต้องขังทุกคนสามารถเข้าถึงสิทธิดังกล่าวได้อย่างเท่า เทียมกัน และเพื่อแก้ปัญหาความแตกแยกระหว่างผู้ต้องขังกับคนรักได้อย่างแท้จริง เนื่องจากในกรณีให้สิทธิการเยี่ยมเพื่อใช้ ชีวิตคู่ในขณะที่จำคุกในเรือนจำชั่วคราวนั้น เป็นการให้สิทธิผู้ต้องขังที่ใกล้จะได้รับการปล่อยตัวซึ่งเป็นการเตรียมความพร้อม ก่อนปล่อยมากกว่าที่จะเปิดโอกาสให้ผู้ต้องขังได้ใช้ชีวิตคู่เพื่อรักษาและกระชับความสัมพันธ์

3) ควรให้สิทธิผู้ต้องขังที่มีความหลากหลายทางเพศได้รับการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ โดยอาจใช้วิธีเดียวกันกับ กรณีที่ ผู้ต้องขังและผู้มาเยี่ยมไม่มีใบสำคัญสมรส คือให้กำนันหรือผู้ใหญ่บ้านรับรอง ในกรณีผู้ต้องขังที่มีความหลากหลายทางเพศก็ เช่นกัน ควรมีบทบัญญัติที่ให้กำนันหรือผู้ใหญ่บ้านรับรองในความสัมพันธ์ระหว่างคู่รักเพศเดียวกัน ของ ผู้ต้องขังที่มี ความหลากหลายทางเพศได้ เพื่อเปิดโอกาสให้ผู้ต้องขังที่มีความหลากหลายทางเพศได้รักษาความสัมพันธ์กับครอบครัว และเพื่อเป็นสิ่งจูงใจในการประพฤติตนเป็นคนดีเพื่อให้ได้รับสิทธิการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ในผู้ต้องขังที่มีความหลากหลายทาง เพศ

4) ภายหลังจากที่มีการบังคับใช้พระราชบัญญัติคู่ชีวิตหรือกฎหมายเกี่ยวกับการสมรสของบุคคลผู้มีความหลากหลายทาง เพศ ควรมีบทบัญญัติที่ให้สิทธิคู่ชีวิตที่จดทะเบียนตามกฎหมายได้เข้ารับการเยี่ยมดังกล่าว รวมถึงคู่ชีวิตที่ไม่ได้จดทะเบียนคู่ชีวิตด้วย โดยให้กำนันหรือผู้ใหญ่บ้านรับรองความสัมพันธ์

5) ในกรณีผู้ต้องขังที่ไม่มีคู่สมรส หรือคนรักอาจเปิดโอกาสให้ได้รับการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตครอบครัว เพื่อไม่ให้ ผู้ต้องขังสูญเสียสิทธิในส่วนนี้ไป

6) เรือนจำต้องจัดเตรียมสถานที่ที่เหมาะสมสำหรับการเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ของผู้ต้องขัง โดยอาจจัดให้มีขึ้นในพื้นที่ ของเรือนจำหรืออาจจะเป็นสถานที่อื่นตามความเหมาะสม เพื่อให้ผู้ต้องขังได้ใช้ชีวิตคู่อย่างมีความเป็นส่วนตัว โดยต้องมี

มาตรการในการรักษาความปลอดภัย การควบคุมดูแล ตลอดจนการคุมกำเนิด การป้องกันการเกิดโรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์ และการตั้งครุฑไม้พืงประสงค์

7) ควรบัญญัติระเบียบเกี่ยวกับคุณสมบัติของผู้เข้าเยี่ยม รวมทั้งระเบียบในการค้นตัวก่อนเข้าเยี่ยม และกำหนดถึงสิ่งของที่สามารถนำเข้าไปเยี่ยมเพื่อใช้ชีวิตคู่ว่างชัดเจน เพื่อป้องกันการลักลอบนำสิ่งของผิดกฎหมายเข้าไปภายในเรือนจำ

บรรณานุกรม

หนังสือ

ภาษาไทย

นันทิ จิตสว่าง, หลักทฤษฎีทฤษฎี : หลักการวิเคราะห์ระบบงานราชทัณฑ์ (กรมราชทัณฑ์, 2542).

ภาษาต่างประเทศ

Heather Mackay and The Prison Law Office ‘Visiting Information Excerpted from The California Prison & Parole Law Handbook’ (The Prison Law Office 2019).

U. S. Department of Justice Federal Bureau of Prisons, ‘Legal Resource Guide to The Federal Bureau of Prison’ (U. S. Department of Justice Federal Bureau of Prisons 2019).

วิทยานิพนธ์

วรพล ชุ่มช่วย, ‘พฤติกรรมทางเพศของผู้ต้องขังชายรักร่วมเพศ : ศึกษากรณีเรือนจำกลางคลองเปรม’ (วิทยานิพนธ์ สังคมวิทยา มหาวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2548).

บทความ

ทรงวุฒิ นันทบุรุษย์, ‘มาตรการการเยี่ยมผู้ต้องขังเพื่อสนับสนุนการใช้ชีวิตคู่และครอบครัว’ (2560) 1 วารสารบัณฑิตศึกษามหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต 400.

สมเกียรติ วรปัญญาอนันต์ และเอมผกา เตชะอภัยคุณ, ‘ศัพท์กฎหมายฝรั่งเศสโดยศูนย์ศึกษากฎหมายฝรั่งเศส’ (2561) 2 วารสารนิติศาสตร์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 437.

เอกสารอิเล็กทรอนิกส์

‘Le maintien des liens familiaux’ (Minitère de la Justice, 14 August 2019) <<http://www.justice.gouv.fr/prison-et-reinsertion-10036/la-vie-en-detention-10039/le-maintien-des-liens-familiaux-12006.html>> accessed 12 April 2021.

‘Pacte civil de solidarité (Pacs)’ (Service-Public.fr) <<https://www.service-public.fr/particuliers/vosdroits/N144>> accessed 10 May 2021.

Sanburn Josh, ‘Mississippi Ending Conjugal Visits for Prisoners’ (Time, 13 January 2014) <<https://nation.time.com/2014/01/13/mississippi-ending-conjugal-visits-for-prisoners/>> accessed 20 October 2020.

กฎหมาย

ภาษาไทย

กติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง

ข้อกำหนดขั้นต่ำขององค์การสหประชาชาติในการปฏิบัติต่อผู้ต้องขัง (ข้อกำหนดแมนเดลา)

ปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน

แผนสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ ฉบับที่ 4 (พ.ศ. 2562-2565)

พระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560. ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 134 ตอนที่ 21 ก, 18 กุมภาพันธ์ 2560.

ระเบียบกรมราชทัณฑ์ว่าด้วยการเยี่ยม การติดต่อของบุคคลภายนอกกับผู้ต้องขังและการเข้าดูกิจการหรือติดต่อทำงานกับ

เรือนจำ พ.ศ. 2561. ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 136 ตอนพิเศษ 271 ง, 1 พฤศจิกายน 2562.

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2560. ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 134 ตอนที่ 40 ก, 6 เมษายน 2560.

หลักการยกยอการกระทำว่าด้วยการใช้กฎหมายสิทธิมนุษยชนระหว่างประเทศในประเด็นวิถีทางเพศและอัตลักษณ์ทางเพศ

ภาษาต่างประเทศ

California Code of Regulations Section 3177.

Code civil Article 143.

Code de procédure pénale Article R57-8-13

Family Code Section 297-297.5.

Loi pénitentiaire 2009 Article 36.

คำพิพากษาหรือคำวินิจฉัย

Lyons v. Gilligan, 382 F. Supp. 198 (N.D. Ohio 1974)

อื่น ๆ

หนังสือกรมราชทัณฑ์ ที่ ยธ 0704.1/12881 (29 เมษายน 2563)